

Людмила Бабенко

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: babenko_clio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6828-1414>

**Проблеми українського соціуму та окупованих українських територій
у дослідженнях сучасних українських істориків:**

**Рецензія на монографію: Іваненко А.О. Місцеві судові установи, адвокатура та
нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та
військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія. –
Чернігів: ПАТ «ПВК» Десна», 2020. – 486 с.**

***Анотація.** У статті прорецензовано монографію А. О. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри». Автор рецензії зазначає, що робота справляє позитивне враження завершеного дослідження. А. Іваненко привернула увагу дослідників до проблеми, яка не вичерпана монографією і може стимулювати нові напрямки дослідження подій Другої світової війни в Україні.*

***Ключові слова:** автор, монографія, дослідження, розділ, окупація, суд.*

Події Другої світової війни упродовж кількох десятиліть залишаються в центрі уваги значної когорти як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Різні аспекти цієї глобальної трагедії знайшли висвітлення на сторінках монографій і тематичних збірників, обговорення на наукових форумах. Проте нові методологічні підходи, введення в обіг численних неопублікованих документів, наукові і політичні дискусії виявляють чимало недосліджених аспектів, а також проблем, що потребували переосмислення. Серед найбільш контроверсійних маркерів Другої світової війни залишається її окупаційний сегмент. Годі було очікувати об'єктивного аналізу всіх складників життя українців під окупацією в історіографії радянської доби. Радянський наратив мав у своєму арсеналі заідеологізовані виміри життя в умовах війни. Тож звернення дослідниці А. О. Іваненко до теми функціонування соціально-правових інституцій окупаційної влади на території України у 1941–1944 рр. є спробою пошуку відповідей на складні питання історичного минулого.

Друга світова війна не була суто військовим конфліктом. Своїми наслідками вона спричинила глобальні етнічні, соціальні, культурні, правові, геополітичні зміни, які наклали відбиток на подальшу долю кожної країни-учасниці. Так, на території України, як відомо, було встановлено декілька адміністративно-територіальних окупаційних управлінь: дистрикт «Галичина» (складова частина Генерал-губернаторства), губернаторство «Трансністрія», що перебувало в управлінні Румунії, Райхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ) та військова зона окупації (далі – ВЗО). Останню окупанти планували приєднати до Райхскомісаріату «Україна». Окрім власне апарату окупаційного управління, на підконтрольних територіях запроваджувалися нове законодавство та судова система, зміст і діяльність яких досі не отримали всебічного висвітлення у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Одним із таких досліджень, яке покликане заповнити цю прогалину, під іншим кутом зору поглянути на українське суспільство окупаційного періоду, є монографія А. Іваненко «Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941 – 1944 рр.): соціально-правові виміри».

Географічно дослідження охоплює територію сучасних Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Херсонської та Черкаської областей України, які входили до складу РКУ, та Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Чернігівської – складової частини ВЗО. Отже, можемо розглядати результати дослідження як репрезентативні, що дають можливість робити певні узагальнення.

Дослідницькі завдання, сформульовані авторкою монографії, є достатньо вмотивованими і спрямовані на розкриття предмету дослідження. Так, авторка зосередила увагу на характеристиці нормативно-правової бази, на основі якої врегульовувалися кримінальні правопорушення, і цивільні та сімейні правовідносини місцевого населення; окресленні основних закономірностей створення й практичної роботи місцевих цивільних та кримінальних

судів; розкритті особливостей створення та функціонування установ нотаріату й адвокатури; визначенні можливостей місцевого населення на судовий захист цивільних прав та інтересів; виявленні особливостей кримінального судочинства в РКУ та ВЗО; створенні узагальнюючого соціально-професійного образу працівників юридичної сфери часів окупації; простеженні долі працівників юридичної сфери після повернення радянської влади.

Перший розділ монографії традиційно присвячений історіографії теми дослідження, аналізу джерельної бази та методології дослідження. Авторка структурує аналіз історіографії за хронологічним принципом, поділяючи науковий доробок на два періоди (радянський і сучасний). А.О. Іваненко звертає увагу на заідеологізованість публікацій першого періоду, які традиційно глорифікували поняття героїзму радянських людей, всенародної боротьби з ворогом, непереможності СРСР тощо. Питання повсякдення на окупованій території, функціонування адміністративних та інших органів висвітлювалися однобоко і здебільшого фрагментарно, перебуваючи під пресингом цензури. Авторка наголошує на тому, що згадки про налагодження роботи місцевих кримінальних та цивільних судів, адвокатури та нотаріату на окупованих теренах України у роботах радянських істориків відсутні, за винятком декількох робіт, які так і не були опубліковані. Ширше характеристики гітлерівського окупаційного режиму були подані у низці праць дослідників 1960–1980 рр., хоча й вони лише побіжно торкалися наявного «окупаційного законодавства» та системи судових органів (с. 19 – 20). Розглядаючи сучасну історіографію проблеми функціонування місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату, авторка, поряд із іншими дослідниками періоду Другої світової війни, детально зупиняється на дослідженнях О. Гончаренка, О. Лисенка, М. Куницького, В. Шайкан, які були першопрохідцями у сучасній українській історіографії щодо деяких аспектів соціально-правового життя населення під час німецької окупації. Дослідники частково розкривають у своїх працях законодавче регулювання шлюбно-сімейних відносин, соціально-правове становище населення, наголошують на існуванні певною мірою стабільної судової системи на окупованих територіях. Не обійшла увагою авторка і праці зарубіжних істориків. Відзначивши їх важливу роль у ствердженні новаторської методології, тематичного розмаїття дослідницьких пріоритетів, вона підкреслила, що станом на середину 1990-х рр. західні вчені спеціально не вивчали особливостей функціонування судової системи, адвокатури та нотаріату, соціально-правового статусу місцевого населення (с. 64). Зауважимо, що до аналізу проблем, висвітлених у монографії, її авторкою не було залучено дослідження сучасних російських та білоруських істориків. Можемо припустити, що авторці не вдалося виявити спеціальних досліджень. Ймовірно, що наукова комунікація із російськими дослідниками унеможливилася агресивною політикою Російської Федерації щодо України, а неоімперська риторика, реанімація позитивного іміджу сталінізму в оцінках воєнних подій минулого більшості російських дослідників створює однобоке історичне тло.

Джерельна база дослідження класифікована на п'ять основних груп (архівні документи, збірники документів і матеріалів радянської доби, документальні збірники сучасного періоду, місцева газетна періодика, мемуаристика), кожна з яких достатньо широко представлена та проаналізована у монографії. Стратегічні для написання праці інформаційні блоки становлять неопубліковані джерела із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Державних архівів Вінницької Волинської, Житомирської, Запорізької, Київської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Херсонської, Черкаської та Чернігівської областей, а також матеріали архівно-слідчих справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України та регіональних архівних управлінь СБУ. Авторка зауважує, що у зв'язку з відомими причинами матеріали архівів Донецької та Луганської областей не були доступні, але стверджує, що цей документальний масив було компенсовано матеріалами інших обласних архівів за принципом аналогії. На нашу думку, це буде стимулом для дослідниці у продовженні роботи над темою після припинення російсько-української війни на Сході України. Загалом представлена джерельна база є репрезентативною.

Важливою для розуміння реконструйованих подій є методологія, запропонована авторкою дослідження. А. Іваненко виходить із того, що криза радянської ідеологічної історіографії, неспроможність марксистської теорії для пояснення причинно-наслідкових зв'язків подій досліджуваного періоду, своєрідний «методологічний вакуум» на рубежі 1980 – 1990-х рр. призвели до вироблення і застосування абсолютно нових для українських вчених наукових дослідницьких методів. Дослідниця справедливо зауважує, що окремі автори, досліджуючи події окупаційного минулого, досить механічно намагаються використати метод синергії, який, як відомо, прийшов з іншої наукової сфери, і доводять, що він має універсальний характер та дає змогу простежити чинники, які супроводжують входження суспільного організму у фазу нестабільності, перебування в «точці біфуркацій» та вихід з неї. Вона поділяє критичні аргументи на адресу суспільствознавців, які у своїх опублікованих роботах вдаються до механічної компіляції синергетичних підходів, понять, термінології.

Авторка монографії оперує спеціальною термінологією у контексті теми дослідження – «місцеві цивільні суди», «місцеві кримінальні суди», «адвокатура», «нотаріат». Уведення до термінологічних маркерів судових установ назви «місцеві», на думку А. Іваненко, необхідне з огляду на потребу їх чіткої ідентифікації та розрізнення з функціями і межами повноважень надзвичайних і німецьких судових установ окупаційної влади.

Другий розділ окреслює в цілому складники, характер і зміст нацистського окупаційного режиму на теренах РКУ та ВЗО. Особливу увагу приділено характеристиці системи управління територіями, структурі органів і їх кадрового наповнення. Авторка повторює відомі тези, якими, можливо, варто було б поступитися на користь суто новго матеріалу: про негайну ліквідацію будь-яких ознак радянської державності, адміністративно-територіального й політичного устрою довоєнної УРСР; винищення соціально-політичної опори сталінського режиму, а саме колишніх комуністів, а також так званої радянської номенклатури й «активу»; тотальну фізичну ліквідацію народів, визнаних нацистською ідеологією расово неповноцінними (євреїв та циган), психічнохворих осіб; деурбанізація і знелюднення населення окупованої країни; експлуатація сировинних, продовольчих та людських ресурсів; деінтелектуалізація українського населення, здебільшого молоді (с. 99). Для впровадження «нового порядку» працювала вся бюрократична машина Третього Райху, створена система органів окупаційного адміністрування, зокрема Райхсміністерство східних окупованих територій, РКУ та ВЗО. Авторка зазначає, що, не дивлячись на всю жорстокість режиму Третього райху, населення все ж продовжувало власне життя: створювалися сім'ї, у яких народжувались діти, помирили люди, а також відбувались і неправомірні діяння: крадіжки, побої, семейні сварки. Усі ці процеси потребували адміністративно-правового регулювання. І хоч з початком окупації радянська законодавча база була фактично скасованою, німецьким адміністраторам довелося санкціонувати дію частини довоєнних нормативно-правових актів, згодом і створити власну нормативно-правову базу, а на її основі судову систему.

Розділ третьої монографії присвячений аналізу структури та діяльності органів управління, які тимчасово або постійно певним чином урегульовували правовідносини у тій чи тій галузі права. Авторка дослідження наголошує, що судові установи, адвокатура та нотаріат не могли розпочати роботу відразу ж після встановлення окупаційного режиму. А вирішувати питання соціального життя потрібно було негайно, тому фактично і було надано певним установам судові функції. У цьому розділі А.Іваненко достатньо побіжно звертає увагу на створення судових установ, нотаріату та юридичних консультацій вже у період літа – осені 1941 р. (с. 126 – 127). Велику увагу авторка приділяє одному з найбільш показових документів – так званим «Тимчасовим правилам», що були видані Київською міською управою восени 1941 р. (с. 146). Це був проект нормативно-правового акту, який мав регулювати цивільні та кримінальні правовідносини і бути основою для відповідних судових розглядів. Він базувався в основному на радянському законодавстві, але в законну силу так і не вступив. Тож, на нашу думку, авторка мала би провести ретельний компаративний аналіз змісту і дії даного акту та норм німецького законодавства в аналогічних сферах, включити дані аналізу в основний текст, а вже самі «Правила», які вперше публікуються саме у цій монографії, винести у «Додатки».

Четвертий розділ репрезентує читачеві аналіз нормативної бази у кримінальному та цивільному праві, що були встановлені на теренах РКУ та ВЗО. У цьому розділі проаналізовано Німецький кримінальний кодекс, та співставлено його із нормативно-правовими актами та статтями вказаного кодексу, які були введені на території окупованої України. Аналогічно з попереднім розділом, хотілося б бачити у додатках Німецький кримінальний кодекс та нормативно-правові акти, що були видані у РКУ та ВЗО у повному обсязі, а ось у тексті лише принципові відмінності та задля більшої переконливості окремі цитування документа. У рецензованій монографії детально проаналізовано та прослідковано відмінність між законодавством РКУ та законодавством ВЗО, як у цивільному праві, так і в кримінальному. Причому авторка наводить приклади дії статей нормативно-правових актів, які відрізнялися специфікою застосування не лише між зонами окупації, але й у межах самої ВЗО. Виявляється на території останньої у різних областях видавались окремі «Правила», де санкції за одні й ті ж злочини були відмінними, та й сам перелік правопорушень різнився. Авторка доводить на конкретних прикладах, що навіть така процедура як укладання шлюбу, мала специфічні особливості.

П'ятий розділ розкриває читачеві принципи діяльності не лише судових установ, а й нотаріату та адвокатури. А. Іваненко на конкретних статтях відповідних регулюючих нормативно-правових актів вибудовує структуру існуючих установ, способи і джерела формування їх штату та посадові обов'язки кожного службовця. У розділі чітко прослідковується розмежування галузевих напрямків діяльності цивільних та кримінальних судів, можливість у зв'язку із браком кваліфікованих кадрів та незадовільним рівнем матеріальної бази, об'єднання їх у одну судову установу.

У шостому розділі дослідниця доводить факт наявності суттєвої різниці у законодавстві РКУ та ВЗО, не лише у матеріальному праві, а й процесуальному. У цьому розділі досить детально розкрито процес судового провадження від подання позовної заяви до касаційного розгляду та вступу судового вироку в силу. Дослідниця ретельно та скрупульозно проаналізувала, виявлені в регіональних архівах України тогочасні судові кримінальні і цивільні справи та виявила: які документи мали долучатися до цивільних та кримінальних справ; чи проводилося досудове розслідування; які обиралися запобіжні заходи; чи відповідали оголошені види і розміри покарань тяжкості вчинених правопорушень. Слід зазначити, що деякі види правопорушень представлені двома-трьома судовими справами, які відклалися в архівах, що не може дати досить чіткої картини реального стану речей. Для подальшого дослідження теми слід брати до розгляду більшу кількість однотипних справ, аби була можливість не тільки ілюструвати, але й узагальнювати статистику правопорушень цивільним українським населенням, їхній характер, роботу суддів у контексті окупаційного законодавства, об'єктивність чи упередженість судового розгляду як чинника визначення жорсткості покарання тощо.

Сьомий розділ дає змогу глибше усвідомити реалії людського буття та особистісного виміру колабораціонізму – явища, яке супроводжувало нацистський окупаційний режим як в Україні, так і в інших країнах Європи. У цьому структурному підрозділі монографії авторка здійснює спробу виявити сутність внутрішньої і зовнішньої мотивації суддів, нотаріусів та адвокатів, котрі йшли на співпрацю з окупантами. Зміст підрозділу сприймається з неабияким інтересом, оскільки проливає світло на історію повсякдення часів окупації з усіма його політичними і соціально-економічними особливостями. Зокрема, текст добре персоніфікований, що відповідає завданню підрозділу монографії. Подається цікаве спостереження, яке впливає з вивчених архівних справ – представники нацистської окупаційної влади охоче віддавали перевагу при призначеннях на посади фахівцям-юристам, котрі здобули дореволюційну університетську освіту. Але брак кадрів спонукав до призначення людей без спеціальної і навіть будь-якої закінченої вищої освіти.

Дослідниця не обходить увагою також проблему відповідальності перед радянською системою суб'єктів юридично-правової діяльності окупаційного періоду. Як стверджує авторка, вперше у сучасній історіографії їй вдалося виявити, проаналізувати та включити у контекст монографічного дослідження архівно-слідчі справи Галузевого державного архіву СБУ та архівів регіональних управлінь цієї спецслужби. Усі справи стосуються людей, які в період окупації перебували на службі в судах, адвокатурі та нотаріаті РКУ і ВЗО, а по закінченні війни були засуджені радянською владою. Безумовним позитивним фактом є введення в науковий обіг цього, здебільшого маловідомого, пласту неопублікованих документів.

Авторка робить висновок, що практично увесь контингент суддівського окупаційного корпусу репрезентував людей із вищою юридичною освітою, серед яких були й репресовані. Усунуті радянською владою від своєї професійної діяльності, вони виконували інші соціальні ролі. Більшість цих людей мали досить поважний, зрілий вік, і на допитах вони покликалися на тяжке матеріальне становище, яке змушувало шукати джерела заробітку. У дослідженні авторка уникає однозначних оцінок мотивів колаборації, як і явища в цілому, і залишає це поле для роздумів науковців і читачів.

А. О. Іваненко намагається знайти відповідь на питання, чому ця категорія не потрапила в число реабілітованих у незалежній Україні. І, здається, вона знайшла пояснення у тому, що ці люди, виконуючи суддівські повноваження, «обрамлювали» нацистський окупаційний режим у юридичній площині, легітимізували його.

Звичайно, наша рецензія не в змозі охопити увесь зміст монографії Аліни Іваненко. Але в цілому робота справляє позитивне враження завершеного дослідження. Цей висновок впливає з новизни проблеми дослідження, повноти й репрезентативності джерельної бази, достатнього для аргументації завдань і висновків фактологічного матеріалу. Авторка безперечно привернула увагу дослідників до проблеми, яка не вичерпана цією монографією і може стимулювати нові напрямки дослідження подій Другої світової війни в Україні. Сформульовані у дослідженні завдання в основному розв'язані. Звісно, в рецензованому дослідженні мають місце окремі недоліки у вигляді технічних та стилістичних помилок, повторів сюжетних ліній, загострення уваги на відомих фактах. Однак у цілому зазначені недоліки не применшують значення монографії. Сподіваємося, що вона увійде в українську історіографію як актуальна фахова наукова праця, яка буде спонукати як її авторку, так і науковий загал до подальшого студіювання проблем новітньої історії України.

Людмила Бабенко

Полтавский национальный педагогический университет имени В. Г. Короленко
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Проблемы украинского социума и оккупированных украинских территорий в исследованиях современных украинских историков:

Рецензия на монографию: Иваненко А.А. Местные судебные учреждения, адвокатура и нотариат в системе оккупационного аппарата власти Рейхскомиссариата «Украина» и военной зоны оккупации (1941-1944 гг.): Социально-правовые измерения: монография. – Чернигов: ОАО «ПГК» Десна », 2020. – 486 с.

Аннотация. В статье прорецензировано монографию А. А. Иваненко «Местные судебные учреждения, адвокатура и нотариат в системе оккупационного аппарата власти Рейхскомиссариата «Украина» и военной зоны оккупации (1941-1944 гг.): Социально-правовые измерения». Автор рецензии отмечает, что работа производит положительное впечатление завершенного исследования. А. Иваненко привлекла внимание исследователей к проблеме, которая не исчерпана монографией и может стимулировать новые направления исследования событий Второй мировой войны в Украине.

Ключевые слова: автор, монография, исследования, раздел, оккупация, суд.

Liudmyla L. Babenko

Poltava V.G.Korolenko National Pedagogical University
Dr (History), Associate professor (Ukraine)

Problems of Ukrainian society and occupied Ukrainian territories in the research of modern Ukrainian historians:

Review of the monograph: A.O. Ivanenko Local judicial institutions, advocacy and notary in the system of the occupational apparatus of Reich Commissariat "Ukraine" and the military zone of occupation (1941-1944): socio-legal dimensions: monograph. Chernihiv: Public Joint-Stock Company, Polygraphic and Publishing Complex "Desna", 2020. 486 p.

Abstract. The article reviews A.O. Ivanenko's monograph "Local judicial institutions, advocacy and notary in the system of the occupational apparatus of Reich Commissariat "Ukraine" and the military zone of occupation (1941-1944): socio-legal dimensions". The author of the review notes that the work gives a positive impression and can be considered as a completed scientific study. A. Ivanenko drew the attention of researchers to the problem, which is not limited by this monograph only, and can show new directions in the study of the World War II events in Ukraine.

Key words: author, monograph, research, section, occupation, court.

Статтю надіслано до редколегії 05.04.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.05.2020 р.